

Діяльність українських політичних партій у добу гетьманату (1918): історіографія проблеми

Важливе місце в житті нашої держави посідають політичні партії та суспільно-політичні організації. Надзвичайно актуальним є аналіз їхньої діяльності в різні періоди вітчизняної історії. Це, перш за все, стосується періоду правління гетьмана Павла Скоропадського, коли загострилися стосунки між найвпливовішими політичними партіями України. Дослідження з даної проблематики мають не лише наукове, а й практичне значення. Вони допоможуть у пошуках шляхів подолання гострих суперечностей між політичною елітою незалежної України. У 1918 р. остаточно відбулося розходження в українському національному русі між його демократичною та консервативною течіями. Лідери національних політичних партій відмовилися від компромісу, який єдиний у той час міг врятувати українську державність. Однак вивчення цих питань неможливе без історіографічного аналізу стану висвітлення даної проблематики в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Метою даної наукової роботи є вивчення стану висвітлення українською зарубіжною історіографією державницького напрямку діяльності національних політичних партій України в добу гетьманату.

В українській зарубіжній історіографії немає єдиної точки зору стосовно оцінок державного перевороту 29 квітня 1918 р. та приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського. Лідери Центральної Ради П. Христюк та В. Винниченко однією з головних причин розколу в національному русі вважали втручання німців у внутрішні справи України та прихід до влади «ворога українського народу й соціалістичної революції генерала П. Скоропадського»¹.

На протигагу їм представники державницького напрямку в українській зарубіжній історіографії вважають, що 29 квітня 1918 р. було покладено край «інтернаціонально-соціалістичній сваволі, анархії і хаосу: розпущено Раду, яка була центром тієї сваволі, розігнано земельні комітети, які ту анархію та хаос створювали на периферії, відновлено приватну власність

на землю, як фундамент культури і цивілізації... Замість цього антидержавного, антиукраїнського, розпочато будівництво Української держави з традиційним гетьманом на чолі... Тобто державу на зразок європейських демократій»².

Вони переконані, що врятувати Україну могла тільки сильна особистість, «український Наполеон». Чи не єдиним претендентом на цю посаду бачили генерала П. Скоропадського. Дослідники державницького напрямку надзвичайно часто цитують характеристику, яку дав П. Скоропадському відомий політичний діяч Д. Донцов: «На тлі сірої шдандартности і безбарвности демосоціалістичного провідництва Павло Скоропадський був індивідуальністю... Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовим. Нарешті, мав політичну відвагу, бо, стаючи гетьманом самостійної України, він зраджував собі всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав»³.

Значну увагу представники даного напрямку української зарубіжної історіографії приділяють питанням формування першого гетьманського уряду. Д. Дорошенко доводить, що 29 квітня гетьман П. Скоропадський призначив тимчасово виконуючим обов'язки голови Ради міністрів М. Устимовича. В цей же день представники торговельно-промислових кіл запропонували гетьману власний список нового українського уряду. Однак гетьман П. Скоропадський не розглянув їхні пропозиції, а доручив М. Устимовичу знайти порозуміння з представниками українських соціалістичних партій, і перш за все УПСФ, запропонувавши їм сім місць у складі уряду. Дорошенко навіть наводить склад нового коаліційного уряду. Його мали очолити М. Василенко або Ф. Лизогу⁴.

У «Спогадах» П. Скоропадського ми знаходимо дещо інше пояснення цих подій. Список членів нового уряду, який пропонували торговельні та промислові діячі України, він не розглянув 29 квітня 1918 р., тому що був надзвичайно втомлений і хотів спати⁵. Скоропадський конкретизує також причини усунення від формування гетьманського уряду М. Устимовича та надання цих повноважень М. Василенку. За його словами, М. Устимович взагалі не займався формуванням уряду, а вже в цей день він захворів. Єдине, що йому вдалося, це залучити до складу уряду М. Василенка. Далі Скоропадський підтверджує широко розповсюджену точку зору, що Устимович не користувався авторитетом серед українських політиків, тому він навіть не увійшов до уряду⁶.

30 квітня 1918 р. формування уряду доручили М. Василенку. Дослідники державницького напрямку акцентують увагу на тому, що під час призна-

чення нового голови П. Скоропадський заявив: «В основу роботи гетьманського уряду має бути положене національне відродження України»⁷.

М. Василенко прагнув залучити до формування гетьманського уряду представників УПСФ. Однак есефи відмовились від даної пропозиції, посилаючись на те, що їм слід порадитися з представниками інших соціалістичних партій України. На міжпартійну нараду УПСФ запросила керівників УСДРП, УПСР та УПСС. Висвітлюючи хід наради, представники державницького напрямку звертають увагу на позицію під час переговорів лідера УСДРП В. Винниченка. Вони цитують роботу О. Саліковського «На порозі Гетьманщини», який стверджував, що під час переговорів В. Винниченко палко вмовляв есефів увійти до складу і навіть сам готовий був увійти до гетьманської Ради міністрів. Однак есефи не погоджувалися, і особливо проти виступав А. Ніковський⁸.

Д. Дорошенко, а за ним й інші представники державницького напрямку української зарубіжної історіографії критикують рішення наради вітчизняних політичних партій звернутися не до гетьмана, а до начальника штабу німецьких військ в Україні генерала Гренера для продовження переговорів стосовно формування нового уряду України. 2 травня 1918 р. до генерала Гренера з'явилася делегація українських соціалістичних партій. Після тривалих переговорів члени делегації передали німецькому генералу затверджені нарадою умови, на яких соціалісти готові були увійти до складу гетьманського уряду⁹. Однак Гренер не підтримав ці вимоги. Він запевнив членів делегації, що німецьке командування не робить замах на самостійність України; навпаки, Україна залишиться самостійною державою, й її новий уряд не думає орієнтуватися ні на Польщу, ні на Москву. Політика його має бути лівою, і дуже бажана була б участь у ньому українських соціалістів¹⁰. Після зустрічі членів делегації з генералом Гренером відбулося друге засідання наради українських соціалістичних партій. На ній були узгоджені нові умови співпраці з гетьманом Павлом Скоропадським та входження до складу його уряду. Ці умови були передані 3 травня 1918 р. генералу Гренеру¹¹.

Аналізуючи хід цих переговорів, історики державницького напрямку акцентують увагу на таких принципових моментах. Представники українських соціалістичних партій не хотіли вести переговори безпосередньо з гетьманом, якого самі ж погоджуються визнати президентом української республіки, а воліли вирішити це питання за допомогою німців, проти втручання яких у внутрішні справи України самі ж протестували.

Українські соціалісти, обравши арбітром для переговорів німецьку військову владу, намагаються довести, що тільки вони є представниками всієї української народності. Цим вони намагалися привласнити собі монопольне право репрезентувати інтереси українського народу.

Гетьманство мало створити спільну і для консерваторів, і для поступовців місцеву територіальну державну владу. Воно мало відновити в Україні нормальні взаємовідносини між консерватизмом і поступовцями. Однак соціалістичні партії побачили у цій спробі «контрреволюцію» і стали на перешкоді здійснення цих завдань¹².

Основною причиною такої позиції українських соціалістичних партій, на думку гетьманців-державників, були різні погляди на суть і характер національної державності: інтернаціональний та національний.

Історики державницького напрямку констатують, що після персональної і колективної відмови УПСФ від участі в уряді гетьманові нічого не залишалося, як залучити до роботи в уряді представників несоціалістичних партій. Вони також акцентують увагу на тому, що гетьман не звільнив з урядових установ членів соціалістичних партій України.

Зазнавши поразки на переговорах з німецьким командуванням у справі формування українськими соціалістичними партіями урядового кабінету, лідери УПСФ і УПСС підтримують домагання українських хліборобів-демократів створити новий національний координуючий центр. Ним став Український національно-державний союз (далі УНАДС), який поставив перед собою завдання сприяти побудові незалежної Української Держави.

Першим відкритим виступом УНАДС став поданий П. Скоропадським 24 травня 1918 р. меморандум, яким було оголошено вотум недовіри уряду Української Держави. Д. Дорошенко та інші представники державницького напрямку вважають, що даний документ містив у собі фактичні неточності, скороспілі висновки, голослівні твердження і весь «перейнятий вузькопартійним розумінням українства»¹³. Особливо обурливими вважалися звинувачення в тому, що гетьманський уряд був неукраїнський. Зокрема, відповідаючи на ці закиди, Павло Скоропадський у своїх «Спогадах» звертає увагу на козацький родовід не лише голови Ради міністрів, а й багатьох гетьманських міністрів. Аналогічний підхід характерний і для Д. Дорошенка, який акцентує увагу не на політичних переконаннях претендентів, а на їх родоводі та професійних здібностях.

На думку ж Д. Гирського, протягом 1917 р. лідери українських соціалістичних партій самі повірили, а згодом намагалися переконати і громад-

ськість, що тільки соціалісти є українцями і що тільки вони мають право визначати інтереси українського народу, а ці інтереси зводяться до побудови соціалістичного устрою в краю. Решта населення, хоч би вона переважала чисельно соціалістичних прихильників, є «неукраїнці», і з ними нема чого рахуватися¹⁴.

На противагу П. Христюку, який дав зневажливу оцінку УНДС, історики державницького напрямку в основному позитивно характеризують діяльність союзу. Вони звертають увагу на те, що його метою був порятунок національної державності та консолідація усіх сил для побудови незалежної Української Держави. Однак у своїй діяльності керівники організації були далекі від мети УНДС.

Значну увагу в роботах державницького напрямку приділено діяльності В. Винниченка влітку та восени 1918 р. Стверджується, що лідер УСДРП проводив антидержавницьку політику. Сам Винниченко негативно оцінював внутрішню політику гетьманського уряду. Він вважав, що з вини представників місцевих органів влади та вишого керівництва Української Держави відбулася зміна настроїв широких мас щодо власної національної державності та української ідеї¹⁵.

У першій половині серпня 1918 р. був затверджений статут координуючого центру національних партій, який після виходу з нього хліборобів-демократів отримав назву Український національний союз (УНС)¹⁶.

Головним завданням УНС визнано перебрання влади в Україні мирним шляхом. З метою посилення свого впливу на гетьманський уряд створено спеціальні комісії: внутрішніх та воєнних справ, земельна, фінансова, церковна й іноземних справ. Фактично був створений і почав діяти тіньовий кабінет міністрів. Роботою УНС керувала Головна рада, яку очолив відомий громадський і політичний діяч, учений, літературний критик, редактор органу УПСФ «Нова Рада» А. Ніковський.

Одним із важливих завдань УНС було формування єдиного національного фронту. Про його значення В. Винниченко писав: «... З'єднавшись на певних умовах в „Національний Союз“, ми мусимо дбати про те, щоб ні одне місто, містечко, село, ні один куточок загородженої, оточеної ворогами України не лишився не з'єднаним в цю всенациональну організацію»¹⁷.

Проблема формування українськими соціалістичними партіями єдиного національного фронту з незрозумілих причин залишилася поза увагою представників державницького напрямку української історіографії. Свідомо чи ні, але вони уникають навіть згадки про спроби формування такого фронту в Україні в 1918 р.

Основні цілі та завдання УНС були сформовані в статуті даної організації. Їх проаналізував у своїй відомій роботі Д. Дорошенко. Метою союзу було визнано: «а) утворення міцної самостійної Української держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом»¹⁸.

Д. Дорошенко аналізує ряд публікацій голови УНС А. Ніковського в часописі «Нова Рада». Значну увагу він приділяє аналізу таких положень статті лідера УНС: «Віднині український національний фронт можна вважати єдиним цілим... Головні чинники політичної рівноваги на Україні – п. Гетьман і Німці повинні зрозуміти державну рацію основних домагань Національного Союзу і знайти якесь порозуміння, котре привернуло би народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві»¹⁹.

Д. Дорошенко, а за ним і інші представники української зарубіжної історіографії державницького напрямку розмірковують над проблемою – хто може виступати від імені українського народу. Вони заперечують спробу УНС монополізувати за собою право виступати від імені українського народу²⁰.

Історіографія державницького напрямку не приділяє належної уваги аналізу діяльності УНС, коли його очолював А. Ніковський. Вона лише аналізує основні форми діяльності Союзу в цей період: заяви, звернення і протести. Нез'ясованим залишається й питання, які причини спонукали УНС переобрати керівництво Союзу. Адже серед національно-соціалістичної опозиції не було єдності. Однак поміркована частина в УНС становила переважну більшість. Вона визнавала лише легальні, цивілізовані форми політичної боротьби. Радикальна ж частина включала в себе перш за все лівих українських соціал-демократів (незалежників) і не мала значного впливу на дії Українського національного союзу. Не дають чіткої відповіді на дане запитання у своїх роботах і представники іншого напрямку зарубіжної української історіографії.

Представники державницького напрямку в своїх роботах більше пишуть про перебування В. Винниченка на чолі УНС. Для підтвердження своїх оцінок вони широко залучають цитати з праць і спогадів активних членів Центральної Ради та відомих українських громадських і політичних діячів. Особливо часто цитуються оцінки В. Винниченка в працях А. Андрієвського, І. Мазепи та ін. Зокрема, А. Андрієвський дав лідеру українських соціал-демократів таку характеристику: «...Винниченко мав незаперечний авторитет у нашої інтелігенції... Він був великий майстер зруйнувати старе, а створити нове йому не вдалося. У цьому була його трагедія»²¹.

Широко використовують вони й характеристику, дану лідерів УСДРП І. Мазепою: «Винниченко як і завжди імпровізував і не мав ясного погляду на справу... Як політик він жив хвилими настроями і не мав сталого погляду на справу»²².

Аналізуючи твори Володимира Винниченка та Микити Шаповала, представники державницького напрямку роблять висновок, що на перших порах незначна частина УНС на чолі з Володимиром Кириловичем прагнула повалити гетьманат за допомогою Москви, Антанти та Німеччини.

Дослідники цього напрямку посилаються на твердження самого В. Винниченка, що на перших порах підготовкою державного перевороту займався декілька осіб²³. Вони також наводять слова М. Шаповала: «У вересні з планом ознайомили В. Винниченка. У гетьманському генеральному штабі відомості давав полковник Василь Тютюнник. Партія УПСР була за повстання. УСДРП – Винниченко двічі умовляв. Лідери УПСФ (Ніковський, Єфремов і Мацієвич) були проти»²⁴.

Серед праць представників державницького напрямку української історіографії, присвячених підготовці та здійсненню УНС антигетьманського повстання, на особливий інтерес заслуговує робота Петра Солухи «Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна)». Це збірник статей, надрукованих у канадській газеті «Батьківщина» в 1969 – 1972 рр. На думку П. Солухи, названі переговори повернули назад колесо історії та сприяли руйнуванню національного державотворення.

Негативно та досить емоційно оцінено й переговори В. Винниченка з членами делегації РСФРР Х. Раковським та Д. Мануїльським, що велися в той час у Києві з представниками Української Держави. Аналізуючи їх хід, представники державницького напрямку акцентують свою увагу на таких проблемах. Чиї інтереси представляв В. Винниченко на переговорах з Мануїльським та Раковським? Посилаючись на працю І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції», вони стверджують: «ЦК УСДРП направив на перші переговори своїх представників В. Винниченка, Садовського, Юрія та Семена Мазуренків. Однак останні після перших переговорів відмовилися від подальших переговорів»²⁵. Тому зроблено висновок, що Винниченко не міг представляти на переговорах інтереси якоїсь політичної сили²⁶.

Те саме ставлення ідея повстання знайшла й серед інших партій. Особливий же опір поставили есефі²⁷.

Представники державницького напрямку звертають увагу на те, що під час переговорів з радянською мирною делегацією Мануїльський запропонував Винниченку підписати договір. Звідси ставляться риторичні запитан-

ня: чи має право вітчизняний політик закликати іншу державу повалити українську державність? Чи має він після таких дій право називати себе українським політиком?

Участь Винниченка в названих переговорах, на думку дослідників-державників, загальмувала укладання мирного договору між Українською Державою та Радянською Росією. Її представники спочатку саботували переговори, а на початку жовтня в односторонньому порядку перервали їх²⁸.

Представники державницького напрямку Д. Гирський, Д. Дорошенко, Н. Король, А. Кушинський, В. Личманенко, П. Солуха та інші стверджують, що протягом свого правління гетьман прагнув залучити до співпраці українські соціалістичні партії²⁹. Вони також звинувачують В. Винниченка у нешироті під час переговорів УНС з гетьманом у справі формування коаліційного уряду.

Д. Дорошенко констатує, що всі переговори Винниченка з урядом щодо реорганізації кабінету міністрів і його вперті торги за число міністерських портфелів для кандидатів УНС були просто комедією; він посилав людей до уряду, проти якого сам готував повстання³⁰.

Значну увагу представники державницького напрямку вітчизняної історіографії приділяли аналізу протигетьманського повстання, яке готував УНС. Вони не погоджуються з твердженням, що проти гетьмана П. Скоропадського піднялася вся «народна стихія», «все селянство», весь «трудящий люд». Вони намагаються довести, що це абсолютна неправда, інсинуації соціалістів, наклеп на український народ, безсовісна традиційна брехня, щоб приховати від світу ганебний виступ соціалістів проти своєї держави³¹. Насправді ж протигетьманське повстання робили соціалісти, московські більшовики, буржуазія єврейська і польська та їх політичні партії³².

У центрі уваги дослідників державницького напрямку й основні причини прийняття та положення гетьманської грамоти 14 листопада 1918 р. Тут переважають дві основні точки зору в оцінці даного документа. Значна частина гетьманських прихильників вважають його прийняття тактичним актом проголошення федеративних зв'язків з неіснуючою Росією. До цього гетьмана змусили зовнішньополітичні обставини, що склалися наприкінці 1918 р.

Д. Гирський, навпаки, високо оцінює гетьманську грамоту від 14 листопада 1918 р. Він порівнює її з Переяславською радою, а гетьмана П. Скоропадського – з Б. Хмельницьким³³.

Незначна частина представників державницького напрямку розглядали прийняття грамоти від 14 листопада 1918 р. як велику помилку Скоро-

падського та його режиму. В. Липинський вважав грамоту зрадою хліборобського класу і уступкою Протофісу. В «Листах до братів-хліборобів» він намагається пояснити, чому Скоропадський залучив до охорони свого режиму російських офіцерів.

Д. Донцов, аналізуючи останній місяць правління П. Скоропадського, констатував, що грамота – велика помилка режиму. Вину ж за неї він покладав на Ігоря Кістяківського, якого гетьман називав своїм «злим духом»³⁴.

Теоретики консервативної течії В. Липинський, В. Кучабський та С. Томашівський спеціально не досліджували роль окремих лідерів соціалістичних українських партій у визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр.

В. Липинський був переконаний в абсолютній нездатності соціалістичної демократії розв'язати найскладніші проблеми державотворення: організувати армію, державно-адміністративний апарат, під контролем тримати маси, вирішити соціально-економічні проблеми суспільства. Тому він відмовився від демократії як від шкідливої форми будівництва Української Держави.

В. Кучабський значне місце у своїй науковій спадщині присвятив аналізу боротьби національно-патріотичних сил з гетьманом та в добу Директорії. На його думку, повстання проти гетьмана П. Скоропадського видавалося досить безнадійною справою. Селянство України було пасивне, а позиція німецьких військ – непевною. Успіх повстання вирішила, на переконання В. Кучабського, єдина битва, яка, незважаючи на локальний характер, належала до вирішальних для долі тогочасної Східної Європи: «Все відбулося саме біля Мотовилівки між Фастовом та Києвом 19 листопада 1918 року»³⁵.

Отже, представники державницького напрямку зарубіжної української історіографії негативно оцінюють діяльність в роки гетьманату керівництва УНС та його лідера В. Винниченка. На їхню думку, позитивну роль у національному державотворчому процесі могли зіграти лише дві сили: українські аристократи та народна інтелігенція. Вони доводять, що такого союзу прагнув досягти і гетьман П. Скоропадський. Однак такого союзу, на думку державників, не вдалося досягти через радикалізм та «антидержавницьку» позицію лідерів українських соціалістичних партій і перш за все В. Винниченка.

Переважає більшість робіт представників даного напрямку має чітко виражену ідейну спрямованість та побудована на залученні до аналізу обмеженої джерельної бази. Вони не намагалися об'єктивно проаналізувати прорахунки керівництва гетьманату і позицію керівництва УНС. Створення Директорії та повстання проти гетьмана вони розглядають як свідоме руйнування основ національної державності.

¹ Винниченко В. Відродження нації. У 3-х ч. – Ч. 3. – К. – Відень, 1920. – С.16 – 18; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 111. – С. 18.

² Гирський Д. Дивні спроби виправдування антидержавної політики. (Відгук на фальсифікацію соціалістів з табору УНР). – Торонто: Вид-во Батьківщина, 1973. – С.106.

³ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К: Темпора, 2002. – С. 36.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 11. – К.: Темпора, 2002. – С. 38.

⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 157.

⁶ Там само. – С.157 – 158.

⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 11. – С. 39.

⁸ Саліковський О. На порозі Гетьманщини // Діло. – 1924. – № 20.

⁹ Єфремов С. Хресною путтю // Нова Рада. – 1918. – 9 травня. – Ч. 71.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 11. – С. 39.

¹¹ Там само. – С. 40 – 41.

¹² Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 11. – С. 40 – 41; Гирський Д. Дивні спроби виправдування антидержавної політики (Відгук на фальсифікацію соціалістів з табору УНР). – С. 118 – 119.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 11. – С. 74 – 75.

¹⁴ Гирський Д. Названа праця. – С.199 – 200.

¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 111. – К. – Відень, 1920. – С. 115.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 6 – 7.

¹⁷ Робітнича газета. – 1918. – 17 вересня.

¹⁸ Дорошенко Д. Названа праця. – Т. 11. – С. 267.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Андрієвський А. Шлях розбудови // Розбудова нації. – Прага. IV. –1928. – Ч. 4. – С. 126 – 136.

²² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Ч. 1. – С. 80 – 81.

²³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 89.

²⁴ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 120.

²⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Ч. 1. – С. 89.

²⁶ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна). – Б. м., 1973. – С. 54.

²⁷ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 94.

²⁸ Солуха П. Названа праця. – С. 40 – 41.

²⁹ Гирський Д. Названа праця; Д. Дорошенко. Названа праця; Н. Король. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. – Уривки із спогадів. – Нью-Йорк, 1967; А. Кушинський. Гетьман Павло і гетьманич Данило Скоропадські. – Чикаго, 1968; Личманенко В. Світло в темряві. – Лондон, 1975; Солуха П. Названа праця.

³⁰ Дорошенко Д. Названа праця. – Т. II. – С. 407.

³¹ Солуха П. Названа праця. – С. 168.

³² Там само. – С. 169.

³³ Гирський Д. Названа праця. – С. 134.

³⁴ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С. 112.

³⁵ Kutschabski W. Die Westurkranke im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918 – 1923. – Berlin, 1934. – S. 109.